

Bokrecensioner

Eva Johansson: *Marmor från Finland. Svensk maktsymbol under flera sekel*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell förlag, Helsingfors och Stockholm 2026. Inbunden, 184 sidor, ill.
ISBN 9789198986570 och ISBN-10 9198986570.

Den vackra vit-grå-röda marmor som bröts i Vestlax på Kimitoön, sydost om Åbo, blev en viktig statussymbol för vasasönerna Erik XIV och Johan III och överhuvudtaget för stormaktstidens Sverige. Den signalerade makt och prakt och kunde, till skillnad från de röda kalkstenar som andra europeiska regenter fick nöja sig med, poleras till lysande spegelglans. Av denna marmor tillverkades kolonner, portaler, eldstäder och golvplattor för de kungliga slotten. Den bröts och bearbetades i ett eller möjligtvis flera närbelägna brott där man redan under medeltiden börjat ta sten till gravhällar och dopfuntar och där verksamheten pågick fram till mitten av 1600-talet. Sin storhetstid hade emellertid marmorn från Vestlax under 1500-talets andra del. Detta tidigare nästan helt okända fenomen har nu utforskats av Eva Johansson, doktor i konstvetenskap vid Åbo Akademi 2018.

Boken är indelad i sex kapitel av olika längd och med ett varierande antal underrubriker. Gemensamt för dem är att de utifrån olika aspekter belyser vestlaxmarmorns tillverkning, användning och speciella status. I inledningskapitlet går Johansson i stort sett föredömligt igenom källmaterial, metod och tidigare forskning. Vad gäller källmaterialet kunde författaren kanske tydligare

Karta över tidens "motorväg": Östersjön. Vattenvägen var när det gällde tunga transporter åtminstone fram till mitten av 1800-talet betydligt snabbare och billigare än landvägen. Bearbetning Lars Berggren.

ha redovisat hur omfattande det för undersökningen genomgångna källmaterialet faktiskt är – det går upp för läsaren först efterhand. På vilka grunder stenmaterialet identifierats utreds noggrant och det framgår att statsgeologen Sten-Anders Smeds (Sveriges geologiska undersökning) härvid haft en betydande roll. Kapitlet avslutas med en genomgång av den geopolitiska bakgrunden i 1500-talets Europa.

I det följande kapitlet "Marmor under 1500-talet" utreds marmorns, och särskilt då den röda sortens, speciella status från antiken och framöver, liksom hur efterfrågan på och handeln med röd marmor och kalksten expanderade under 1500-talet. De nya centralmakternas behov av att manifesteras sig materiellt inom arkitekturen exemplifieras med bl.a. Topkapi och Escorial, varifrån vasaättens representanter ytterst hämtade sina förebilder. Stort utrymme ägnas hur marmorn från Vestlax skiljer sig från andra med liknande genes, främst den som bröts i Vattholma (strax norr om Uppsala) och användes i Uppsala domkyrka. Därefter handlar det om stenhuggaren Antonius Timmerman, en troligen nederländsk stenhuggare som hämtades till Uppsala av Gustav Vasa 1556. Han blev snart förman för stembrytningen och -bearbetningen i Vestlax och hans karriär kan följas genom brev och räkenskaper under mer än 30 år. Förutom leveranserna från Vestlax skötte han även de av sten från Reval (Tallinn) till kungahuset i Stockholm. För sina tjänster belönades han med jordeggen-

domar, hög lön och talrika andra förmåner; han kom att räknas till frälset men blev aldrig formellt adlad. Verksamheten expanderade stadigt, särskilt under Johan III på 1570- och 80-talen, då den lokale fogden fick svårigheter med att betala arbetarnas löner – vilket renderade honom ett brev från Johan där han uppmanades att betala stenhuggarna vad de krävde, om han själv inte ville bli skickad till silvergruvan i Sala.

I kapitlet "Vasakungarna och Vestlaxmarmorn" beskrivs hur Erik XIV och Johan III monopoliserade marmorn från Vestlax. I den hade de tillgång till något som härskarna i Europa norr om alperna saknade, en röd marmor som till skillnad från kalkstenar (t.ex. de från Öland eller Gotland) kunde poleras spegelblank och imponera på besökare och diplomatiska sändebud. De arkitektoniska förebilderna hämtades från renässansens Italien. Katarina Jagellonica, Johans hustru med rötter i Italien, brukar räknas som den som på allvar införde renässansen i Sverige och Sebastiano Serlios arkitekturteoretiska avhandling (*Sette libri dell'architettura*, 1537) fanns i biblioteken och kopierades i slotts-

Ett av de numera vattenfyllda stenbrotten i Vestlax på Kimitoön. Foto Lars Berggren 2022.

Katarina Jagellonikas gravmonument i Uppsala domkyrka. Efter Johansson 2026.

arkitekturen. De kungliga slotten i Svartsjö, Uppsala och Stockholm, och särskilt deras slottskyrkor inreddes från Erik XIV:s tid och framöver med marmor från Vestlax: monolitiska kolonner (sådana konstruerade av flera trummor hade inte alls samma status), portal- och fönsteromfattningar, och inte minst golvplattor. Av allt detta finns ytterst lite kvar – Svartsjö brann ner till grun-

den 1687, Stockholm 1697 och Uppsala 1702. De fåtaliga marmorobjekt som återstod återanvändes på olika ställen men det mesta brändes sannolikt till kalk eller maldes till stucc. Av vad som idag finns kvar i museer och magasin har det mesta tidigare ansetts komma från brotten i Vattholma men har nu med stor säkerhet kunnat tillskrivas Vestlax.

Under rubriken ”Symbolrika gravmonument från Johan III:s tid” behandlas tre gravmonument delvis utförda i vestlaxmarmor vilka tillkom under tiden 1569–1592. Under reformationen omvandlades gravarna från tämligen anspråkslösa förvaringsplatser i väntan på den yttersta dagen till monument över bemärkta personers dygder och bragder, riktade till en samtida publik. Det första som tas upp är de nya gravtumbor som Johan lät tillverka för Riddarholmskyrkan 1574–1576 över Magnus Ladulås (1200-tal) och Karl Knutsson (1400-tal) för att påminna om den svenska kungamakts historiska anor. Arbetet med Johans hustrus, Katarina Jagellonikas, gravkapell i Uppsala domkyrka påbörjades sannolikt före hennes död 1584 och färdigställdes 1586. Flera olika stenarter användes i monumentet, vars mest beundrade del är ædiculans nästan fyra meter höga kolonner av vackert mönstrad och polerad vestlaxmarmor. Ett tredje gravmonument som bekostades av den svenska kungamakten var det över Pontus De la Gardie, segraren i slaget vid Narva 1581, och restes i Tallinns nuvarande domkyrka. Åtminstone de fyra kolonnetter som inramar altartavlan är av vestlaxmarmor, som med stor sannolikhet även polerats av Antonius Timmerman.

I det följande kapitlet, ”Vestlax-kolonnerna får nytt liv på 1600-talet”, avhandlas huruvida i första hand kolonnerna återanvändes i framför allt den växande och bättre bemedlade adelns allt större byggnadsföretag. Kungen och hovet var numera fast planterade i Stockholm, där alla resurser satsades på det nya slottet, medan de många slotten ute i landet lämnades att förfalla och snart plundrades på sin dyrbara sten. Särskilt kolonnerna kunde delas ut som gåvor till en statushungrig nyadel eller fördelas på mindre statuskrävande statliga byggnadsföretag. Kolonnerna från den gamla slottskyrkan skickades på Tessin den yngres inrådan till Karlskrona, där en ny örlogsbas efter det svensk-danska kriget 1679 stod under uppbyggnad. Där planerades 14 kolonner ingå i den ännu inte påbörjade Tyska kyrkan men kom aldrig till användning och magasinierades; fyra av dem köptes tillbaka av Gustav IV Adolf 1802 och bär idag balkongen på Haga slotts fasad.

Av de adelspalats som under perioden tillkom i huvudstaden intar fältherren, greven och riksrådet Jacob De la Gardies slott ”Makalös”, byggt på 1630-talet, en särställning genom sin storlek och lyx. Bottenvåningens arkader bars av inte mindre än 16 kolonner av vestlaxmarmor – möjligen härrörande från det kungliga slottets rivna östlänga – som förmedlade ett tydligt budskap om social ställning och konungslig gunst. Även Axel Oxenstierna ville ha kolonner av marmor från Vestlax och undersökte möjligheterna att återuppta brytningen där som upphört i början av 1600-talet, men initiativet ställde sig för dyrt och övergavs. Både Per Brahe d.y. och Gustaf Soop lyckades emellertid komma över kolonner till sina slott, i Bogesund resp. Mälsåker, och Karl XI förärade sin gunstling Carl Piper fyra vestlaxkolonner från slottskyrkans portik som denne omgäende installerade i sitt stockholmspalats.

Det avslutande kapitlet med titeln ”Vestlaxmarmor – en mångsidig byggnadssten” innehåller en sammanfattning av forskningsresultaten och redovisar hur, var, av vem och varför den finländska marmorn användes. Som illustration av stentransporternas omfattning bifogas sist i boken en sammanställning av fogderäkenskapernas noteringar beträffande frakterna av sten från Vestlax till olika orter (huvudsakligen Stockholm) i den västra riksdelen och Baltikum (Reval) under åren 1571–1594.

Boken är pedagogiskt upplagd för läsning av en bredare allmänhet som av författaren troligen uppfattas som huvudsakligen finlandssvensk – kunskaper om ländernas gemensamma historia är i avtagande på båda sidor om Åland. De i sammanhanget tämligen utförliga skildringarna av de historiska kontexterna är således väl motiverade, även för en nordisk publik. När det gäller de stora gravmonumenten ägnas den historiska bakgrunden och ikonografin större utrymme än marmorn och dess proveniens. Nyttigt för förståelsen av tidens villkor är också att allt från skräväsendets funktion till marmorns kemiska sammansättning förklaras; vad gäller den senare finns dessutom en bilaga med olika definitioner av marmor. Man får också reda på en hel del om hur stenen bröts i brotten och hur den därefter bearbetades, liksom om hur det såg ut i byggmästarbranschen: de flesta började som kammartjänare, målare eller skulptörer och avancerade med tiden till ”byggmästare” i Sverige eller utomlands. Uppenbarligen var deras baskunskaper högst varierande, liksom resultaten av deras arbeten. En sak som med rätta lyfts fram är hur dyrt bearbetat stenmaterial överhuvud taget var och att i stort sett allt om möjligt återanvändes.

Bilderna är utmärkt reproducerade i stort format, med fin skärpa och färgåtergivning, men läsningen skulle ha underlättats av bildnummer och fler bildhänvisningarna i brödtexten. Texten flyter lätt, är grammatiskt felfri och av felslag har jag bara hittat ett ytterst litet fåtal. Layouten är både vacker och effektiv: typsnitt, typstorlek, radavstånd och radlängd borgar för problemfri och lätt läsning. Den här boken är något helt annat än de stora internationella förlagens ofta lika oläsliga som oförskämt dyra publikationer, där minsta möjliga radavstånd och största möjliga radlängd snabbt leder till huvudvärk och frustration, för att inte tala om deras usla papperskvalitet och grådaskiga bildmaterial. Referenserna är talrika och relevanta, käll- och litteraturförteckningen korrekt, och därtill finns något idag så ovanligt som ett personregister!

Sammanfattningsvis meddelas i den här boken resultaten av helt ny grundforskning, stödd på en imponerande bred läsning av källmaterial av olika karaktär och ingående geologisk sakkunskap. Inte minst aktualiserar den en hel rad intressanta frågeställningar av ämnesövergripande karaktär. Den rekommenderas å det allra varmaste!

Addenda

Vad som eventuellt kan sägas saknas är genomgången av tidigare forskning om stenarter och deras användning i arkitektur och skulptur. Den litteratur som författaren hänvisar till består mest av italienska och franska verk men det finns faktiskt en del som publicerats på svenska. Det har såvitt jag kan se ingen inverkan på framställningen men här meddelas ändå några exempel på svensk konsthistorisk och arkeologisk ”stenforskning” under de senaste decennierna.

Det intressanta med stenen och dess proveniens är att den, när väl brytningsorten identifierats, kan ha mycket att säga om transporter, hantverkare, handelsförbindelser, beställare, med mera. Anders Ödman har i flera publikationer rett ut var de ca 67.000 ton sandsten som gick åt för att bygga Lunds domkyrka bröts, hur stenen transporterades från stenbrotten i centrala Skåne till Lund, vilken logistik som erfordrades för transporter och bearbetning, hur stor en rimlig arbetsstyrka var, och hur lång tid ett bygge av den aktuella storleksordningen bör ha tagit. Beroende på vilken sten man valde att använda och hur den bearbetades kan man också göra sig en ganska god föreställning om var stenhuggarna fått sin utbildning.

Inte sällan ger studiet av stenarterna överraskande resultat. I Vä kyrka i nordöstra Skåne vilar valven på två stora (knappt fyra meter höga) monolitiska granitkolonner som av forskningen länge betraktades som romerska spolier, brutna någonstans i Egypten. Bakgrunden var att man inte ansåg att man under medeltiden i Danmark hade de kunskaper och den tekniska utrustning som krävdes för att bryta, forma och slipa kolonner av den aktuella hårdheten och storleken. Dessutom var kolonner av egyptisk härkomst definitivt mera spännande än den krassa verkligheten, nämligen att kolonnernas sten vid en isotopanalys visade sig vara brutna bara några kilometer från kyrkan och hade slipats alldeles intill den. På samma sätt ligger det förmodligen till med nästan alla medeltida granitkolonner i Danmark, men där har man svårt för att släppa sin koppling till faraonernas Egypten och kejsartidens Rom.

En annan historia är den om de ofta vackert marmorerade gotländska dopfuntarna av kalksten, som länge ansågs vara mycket exklusiva statusobjekt, exporterade från ön i ett mycket litet antal. Ett övergripande studium av de medeltida dopfuntarna i norra Europa visade emellertid att funtarna bara var en liten del av en stor stenindustri som omfattade golvplattor, gravhällar, kolonner och olika skulpturdetaljer. Till dags dato har registrerats närmare 900 dopfuntar av gotländsk kalksten, spridda över hela norra Europa. Exklusiviteten är då inte längre det mest intressanta, utan de nätverk för beställning och transport som under medeltiden möjliggjorde stenexporten från Gotland (som för övrigt fortsatte under 1500- och 1600-talen, och ända in i våra dagar).

Lars Berggren

Lästips

Anders Ödman, *Vägar mot Lund. En antologi om stadens uppkomst, tidigaste utveckling och entreprenaderna bakom de stora stenbyggnaderna*. Red. Maria Cinthio & Anders Ödman. Lund: Historiska Media, 2018. Se recension i *ICO*, nr 1–2, 2018.

Anders Ödman, *Stenskoogar. 800 år av industrihistoria i Ringsjöbygden*. Kävlinge: Olifant, 2024.

Dick Harrison, Tor Flensmarck & Anders Ödman, *Vä kyrka 900 år 2021*. Red. Bengt-Åke Månsson, Vä & Skepparlövs församling, 2021. Se recension i *ICO*, nr 1–2, 2022.

Lars Berggren, "The Export of Limestone and Limestone Fonts from Gotland during the Thirteenth and Fourteenth Centuries", *Cogs, Cargoes, and Commerce: Maritime Bulk Trade in Northern Europe, 1150–1400*. Ed. L. Berggren, N. Hybel, & A. Landen, 143–180. Papers in Mediaeval Studies, vol. 15. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2002.